

ปัจจัยบุคคลกับพฤติกรรมค้นหาเส้นทางภายในมหาวิหารมัสยิดฮารอม ในการประกอบพิธีฮัจย์ของมุสลิมในประเทศไทย

Individual Factor and way Finding in Masjid Al Haram – Makkah Al – Mukarramah to Perform the Pilgrimage for Muslim in Thailand

ประสิทธิ์ สุไลมาน¹

บทคัดย่อ

พิธีฮัจย์ รวมประชาชาติมุสลิมต่างภาษา เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ ฐานะ สีผิว จากทั่วโลก เพื่อสนองตอบต่อคำบัญชาของอัลลอฮ์ การหาทิศทาง เป็นความสามารถเฉพาะบุคคลเพื่อไปสู่จุดหมายที่แต่ละคน จะจัดระเบียบข้อมูลที่ได้รับจากสภาพแวดล้อมใหม่ เกิดเป็นแผนที่ในใจในการรับรู้ต่อพฤติกรรมในสภาพแวดล้อม ซึ่งผังมัสยิดทั่วไปเป็นลักษณะสี่เหลี่ยม (□) หันไปทิศกิบลัต ผังมัสยิดฮารอมเป็นที่ที่มีกิบลัตเป็นศูนย์กลาง ที่มุสลิมทุกคนจะต้องกราบไหว้เข้าหากะอ์บะฮ์ (ใช้เรียกอาคารทรงสี่เหลี่ยมแปลว่า บ้านของพระเจ้า) โดยจัดแถวละหมาดเป็นวงกลม เกิดเป็นสภาพแวดล้อมใหม่ ประเด็นปัญหาการวิจัย 1) เลือกที่นั่งในมัสยิดฮารอมอย่างไร 2) ทำไมบางคนหลงทางในมัสยิดฮารอม สรุปได้ว่า ปัจจัยบุคคลแต่ละคนพยายามจะหาที่นั่งเดิมแต่สถานการณ์ สภาพการณ์เกิดการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเป็นเหตุผลที่นำไปสู่การหลงทางของ เพศชาย เพศหญิง มีอัตราการหลงใกล้เคียงกัน ผู้คนในภูมิสำเนาที่ห่างไกลมีโอกาสหลงมากกว่าคนเมือง แต่รายได้กับระดับการศึกษากลับไม่มีผลต่อการหลงทาง และสาเหตุของการหลงทางมากที่สุด คือ ผลกระทบจากงานก่อสร้างต่อเติม ทำให้เกิดการเปลี่ยนทิศทางคำตอบรองลงมา คือ จำประตูทางเข้าผิด จำทิศผิด และมีการอวดรู้ อวดเก่ง สภาพการณ์ของมวลชนที่มีจำนวนมาก ประกอบกับสถานที่กว้างใหญ่มากๆ ทำให้รู้สึก สับสน ตื่นเต้น ตื่นสถานที่ ดูเหมือนๆ กันไปหมด การรับรู้ในสภาพแวดล้อมใหม่กับมัสยิดฮารอมนั้น จะต้องเรียบเรียงการเก็บข้อมูลในระบบความจำให้เป็นระบบ เพื่อการเรียกข้อมูลในการจำมาใช้ และต้องตัดการรับข้อมูลแทรก ต้องมีขั้นตอนการฝึกฝน อันเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้มีสติ สมารถขณะนั้นนี้ ไม่ถูกรบกวนจากใดๆ แล้ว การปฏิบัติศาสนกิจจะจดจ่อมุ่งสู่พระเจ้าองค์เดียว ผลตอบแทนได้ครบถ้วน ขอพระองค์ทรงโปรดประทานฮัจย์มับรूरแก่ทุกท่าน อามีน

คำสำคัญ: ค้นหาเส้นทาง แผนที่ในใจ ดอวาฟ ฮารอม ฮัจย์มับรूर

Abstract

The Hajj brings together Muslims with different languages, races, statuses and skin colors from over the world to fulfill the command of Allah. Wayfinding system is the personal competence of an individual to orient and navigate oneself to a desired destination. Each individual has to arrange the perceived information of the new surrounding and construct a cognitive map. The standard floor plan of the Haram is square facing to the direction of the Qiblah, which is the west of Thailand. The Qiblah is the direction where Muslims pray toward in the position of Kaaba. During prayer, Muslims line up in circles. The new environment led to these objectives of the study: 1) how to find their own prayer spot in the Haram? 2) why do some pilgrims get lost in the Haram? This research aimed to study behaviors of pilgrims and offer ways to improve individual behaviors of Hajjis from Thailand in finding directions in the Haram. From the study, it is concluded that the pilgrims

¹ ภาควิชาสถาปัตยกรรมภายใน คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง

prefer returning to the same prayer spot but the constant changes within the mosque is the major contribution that has caused them to lose their way within the Haram. The ongoing expansion which entails continuous changing of the pathways and the changing in the arrangement of the rows during prayer also cause confusion to many pilgrims. The secondary factors include confusion of gates and directions, pretentious characteristic of some pilgrims, the large amount of pilgrims, the excitement, and the similarity of the surroundings. In order to familiarize oneself with the new environment within the Haram mosque, one will need to collect data and store it in his memory in a systematic manner. To be able to systemically recall the memory, it is necessary to remove any distracting information. Some certain procedures and practices are required to help the pilgrims stay composed, calm, and free from any distraction which will eventually make them achieve the utmost concentration and ensure abundant rewards from Allah. May you all be blessed with a successful Hajj.

Keyword: Wayfinding, Cognitive Map, Tawaf, Haram, Successful Hajj

1. บทนำ

เมื่อถึงช่วงเทศกาลฮัจญ์ของทุกปี จะมีมุสลิมต่างภาษา เชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ ฐานะ สีผิว จากทั่วทุกมุมโลก เดินทางมายังนครมักกะฮ์เป็นจำนวนมาก เพื่อร่วมประกอบพิธีฮัจญ์อันเป็นสัญลักษณ์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของเอกภาพแห่งมนุษยชาติ ซึ่งถือเป็นการประชุมใหญ่ประจำปีระดับโลก โดยมีจุดหมายเดียวกัน คือ เพื่อสนองตอบต่อคำบัญชาของอัลลอฮ์ (วีรียา ชันธสิทธิ์, 2554) ทุกคนตั้งใจไปประกอบพิธีฮัจญ์ แล้วเกิดอะไรขึ้นเมื่อไปอยู่ในสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอาณาบริเวณกว้างไกล และก่อให้เกิดศรัทธาอย่างมัสยิดฮารอม กับความคุ้นเคยคุ้นชินกับมัสยิดในประเทศไทย ถึงแม้จะมีขนาดใหญ่โตก็ยังเทียบไม่ได้ การเดินทางเพื่อหาทิศทาง จึงมีความจำเป็น การหาทิศทาง (Way Finding) (จรรยาพร แซ่จู้, 2555) ในหนังสือชื่อ The Image of the City ของสถาปนิกชื่อว่า Kelvin Lynch ในปี 1960 โดยกล่าวว่า Way Finding นั้นอ้างถึงเส้นทางซึ่งมนุษย์และสัตว์ใช้ในการนำพาตัวเองจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง ซึ่งเป็นกระบวนการของผู้คนในการหาเส้นทางรอบๆ จุดหมายปลายทางของพวกเขา ต่อมานักจิตวิทยาสิ่งแวดล้อม ได้นำแนวคิดนี้มาขยาย โดยรวมเข้ากับการสื่อสารด้วย ระบบสัญญาณและการสื่อสารทางกราฟิกอื่นๆ ทั้งการออกแบบสิ่งก่อสร้าง การจัดวางพื้นที่การสื่อสารทางเสียง และการเตรียมการเพื่อรองรับความต้องการของผู้ใช้ โดยให้ความหมาย Way Finding ไว้ว่าเป็นความสามารถเฉพาะบุคคลเพื่อไปสู่จุดหมาย ที่แต่ละคนจะจัดระเบียบข้อมูลที่ได้รับจากสภาพแวดล้อมใหม่เกิดเป็นแผนที่ในใจ (Cognitive Map) ที่จะช่วยให้ถึงที่หมายได้ตามเวลาที่กำหนด โดยไม่เกิดความเครียดและสับสน ให้ความสะดวกสบายด้วยการเดินทาง ด้วยระบบสื่อสารกันที่ใช้ป้ายสัญลักษณ์เป็นเครื่องมือ ทุกคนจะพึงพาตนเองได้ แต่สภาพแวดล้อมภายในมัสยิดฮารอมที่ยิ่งใหญ่ มีป้ายสัญลักษณ์หลายชุด ชุดแรกๆ เป็นข้อมูลเก่าไม่ตรงกับสภาพจริงในขณะนั้น และใช้แทนค่าหลายแบบทำให้เกิดการสับสนในการตัดสินใจ ชุดปัจจุบันใช้ได้ดีเป็นสากลแต่บางคนก็ไม่เข้าใจ และตำแหน่งที่มีอยู่ไม่สัมพันธ์กับการใช้งาน ประกอบกับป้ายงานก่อสร้างที่มีมากขึ้นและเป็นป้ายบอกทางชั่วคราว เป็นเหตุให้เกิดอุปสรรคต่อการขึ้นทาง และตัดสินใจ เพื่อเลือกเส้นทางสู่ที่หมาย ขณะที่ผังมัสยิดมาตรฐานที่ทุกคนเข้าไปใช้ จะเป็นลักษณะสี่เหลี่ยม (□) ตัวอาคารหันไปในทิศทางตรงกับกิบลัต (Qibla) ในประเทศไทยรับรู้ว่าเป็นทิศตะวันตก (จารึก ชื่นเจริญ, 2559)

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาพฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจของพิธีฮัจญ์
2. เพื่อเสนอแนะปัจจัยบุคคลกับพฤติกรรมค้นหาเส้นทางภายในมัสยิดฮารอม ประเทศซาอุดีอาระเบีย

คำถามการวิจัย

1. พฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจเกี่ยวข้องกับการเลือกที่นั่งในมัสยิดอย่างไร
2. ทำไมบางคนหลงทางในมัสยิดฮารอม

3. ขอบเขตการวิจัย

มัสยิดฮารอมเป็นมหาวิหารที่มีผู้ใช้ในช่วงประกอบพิธีฮัจญ์จำนวนมากถึง 2-3 ล้านคนต่อปี ระบบความปลอดภัยเข้มงวด ตรวจค้นอาวุธ-กล่อง-โทรศัพท์ บางพื้นที่แยกเพศชาย-หญิง ข้อมูลที่ได้จึงเป็นการค้นคว้า สังเกตการณ์ สอบถาม และสัมภาษณ์ย้อนหลังผู้ที่เคยไปประกอบพิธีฮัจญ์ ครั้ง และมากกว่าหนึ่งครั้ง บางคนไปบ่อยๆ ในฐานะผู้ประกอบกิจการฮัจญ์ (แซะฮ์) และเจ้าหน้าที่จะรับรู้ปัญหาและให้ข้อมูลได้ครอบคลุมมากขึ้น พื้นที่ภายในประมาณ 356,800 ตารางเมตร ปรับพื้นที่ภายในจุเพิ่มได้ถึง 820,000 คน (Hayes, 2017) ในช่วงประกอบพิธีฮัจญ์

4. ขั้นตอนการวิจัย

มีขั้นตอนการศึกษาดังนี้

4.1 การรวบรวมข้อมูลเบื้องต้นด้วยการทบทวนวรรณกรรม

- ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับสัญญาวิทยา สู่ระบบนำทาง

ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการจำ - จินตภาพ - ความแออัดของสภาพแวดล้อม

พฤติกรรมเว้นที่ว่างส่วนบุคคลกับการออกแบบสภาพแวดล้อมกายภาพ

องค์ประกอบของศาสนสถาน และมัสยิดฮารอม

ข้อกำหนดของพิธีฮัจญ์ หลักการ หลักปฏิบัติและขั้นตอนต่างๆ

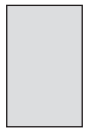
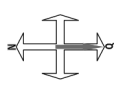
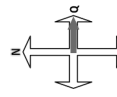
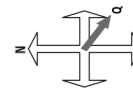
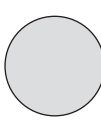
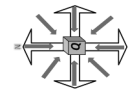
- รูปแบบความแออัดในภาวะเกินพิกัด เกิดจากการตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมทางสังคมที่มีข่าวสาร หรือสิ่งกระตุ้นมากเกินไป วิธีแก้ คือ พยายามหลีกเลี่ยงและมองข้ามข้อมูลที่มากเกินไปแล้วตั้งสมาธิ จดจ่ออยู่กับเรื่องเดียว (วิลลิสท์ ทรายงกูร, 2554) คือ พระผู้เป็นเจ้า ในการประกอบพิธีฮัจญ์

- รูปแบบความแออัดจากการถูกกระตุ้น ในภาวะที่ซับซ้อนรวมถึงพฤติกรรมทางสังคม จะส่งผลข้างเคียงต่อสังคมด้วย เช่น เกิดความก้าวร้าว ก่อให้เกิดการล่งล้างสิทธิ์ (วิลลิสท์ ทรายงกูร, 2554)

- ข้อบัญญัติของศาสนาอิสลาม กำหนดการละหมาด ให้อยู่ชิดและไม่เว้นช่องว่างจะใช้พื้นที่ละหมาด 0.60 เมตร x 1.20 เมตร (พื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า) นั่งเรียงแถวไปทิศทางเดียวกัน เพื่อไม่ให้เกิดปฏิสัมพันธ์ต่อกัน (อาดิศร์ อิดริส รัชมนณี, 2543)

- องค์ประกอบของศาสนสถานหรือมัสยิดมี ดังนี้ (อาดิศร์ อิดริส รัชมนณี, 2543) โถงละหมาด มีหีบอบ มิมบ์ร มักซุรอ หอกระจายเสียง ลานนอกประสงค์ ที่อาบน้ำละหมาด หออะซาน และซุ้มประตูทางเข้า องค์ประกอบดังกล่าวจะมีเหมือนกันหมดในพื้นที่กว้างยาวต่างกันที่เป็นรูปเหลี่ยมมีจำนวนประตูทางเข้ามากน้อยแล้วแต่ขนาดของศาสนสถาน แต่จะไม่มีขนาดใหญ่อยู่กลาง มีประตูทางเข้าได้รอบพื้นที่ (มุฮัมมัด อิลยาส อับดุลฆอนนี, 2546) ที่เกือบจะเป็นวงกลม ที่สำคัญที่สุด คือ มีกิบลัตอยู่กลาง เป็นศูนย์กลางของการกราบไหว้ (สุหฺยูด) จึงมีแถวละหมาดเป็นวงกลมขยายออก ใหญ่ขึ้นเหมือนระลอกคลื่น ดูตารางเปรียบเทียบ (ตารางที่ 1.1)

ตารางที่ 1.1 แสดงการเปรียบเทียบองค์ประกอบมัสยิด

ที่ตั้ง	โถงละหมาด (Prayer hall)	มืห์รอป (บอกทิศ)	มิมบร (แท่นเทศน์)	มักซุรอ (แผงกันอิหม่าม)	ดึกกา (หอกระจายเสียง)	ลานอเนกประสงค์	ที่อาบน้ำละหมาด	หออะซาน	ชุมชนประตู่	หมายเหตุ
มัสยิดไทย			มี	-	-	มี	มี	มี	มี	-
มัสยิดมาเลเซีย			มี	-	-	มี	มี	มี	มี	-
มัสยิดอิรัก			มี	-	-	มี	มี	มี	มี	-
มัสยิดอเมริกา			มี	-	-	มี	มี	มี	มี	-
มัสยิดสวีตเซอร์แลนด์			มี	-	-	มี	มี	มี	มี	-
มัสยิดฮารอม			มี/เคลื่อนย้าย	-	-	มี	มี	มี	มี	พื้นที่ใหญ่

ที่มา: ผู้วิจัย (2560)

- งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สาริมล พงษ์วัฒนาสุข (2544) วิจัยเรื่อง ปัจจัยทางกายภาพที่มีผลต่อการหาทิศทาง ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงทดลอง เพื่อศึกษาปัจจัยทางกายภาพที่มีผลต่อการหาทิศทางในมหาวิทยาลัย และศึกษากระบวนการหาทิศทางในสภาวะต่างๆ ที่มีผลต่อการเลือกใช้ปัจจัยทางกายภาพที่แตกต่างกัน

อินทิรา พรหมพันธุ์ (2545) วิจัยเรื่องการประเมินการรับรู้ระบบสัญลักษณ์ในท่าอากาศยานนานาชาติ กรุงเทพฯ โดยการใช้การวิจัยแบบทดสอบการรับรู้โดยการจับคู่ (Matching Test) ด้วยวิธีการแสดงภาพสัญลักษณ์และจับคู่ความหมายที่ตรงกับภาพ แสดงผลโดยตารางคู่อันดับความสับสนและวิเคราะห์ข้อมูลเป็นคำร้อยละประกอบ

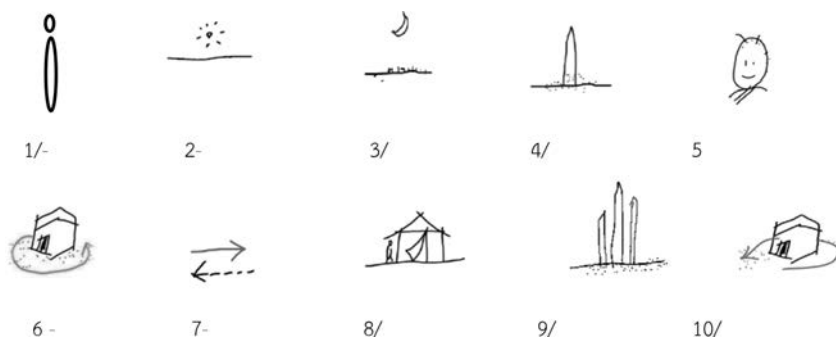
อาดิศร์ อิดริส รัชมนันท์ (2543) ทำการศึกษามัสยิดในกรุงเทพฯ ผ่านทางรูปทรงที่ว่างและการวางผัง โดยศึกษาลักษณะการวางผังสร้างรูปทรง และการจัดที่ว่างของมัสยิดในกรุงเทพฯ เพื่อหาคำตอบว่าปัจจัยใดที่มีอิทธิพลต่อการสร้างมัสยิดในกรุงเทพฯ

วิริยา ชันธสิทธิ์ (2554) วิจัยเรื่อง ศึกษาหลักคำสอนและหลักการปฏิบัติในเรื่องการประกอบพิธีฮัจญ์ตามบัญญัติอิสลามและศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ ของชาวไทยมุสลิมในประเทศไทย เป็นหน้าที่ตามบัญญัติอิสลาม ที่กำหนดแก่ชาวไทยมุสลิมที่มีความสามารถทางร่างกาย และกำลังทรัพย์ให้ปฏิบัติครั้งหนึ่งในชีวิต

4.2 ศึกษาพฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจของพิธีฮัจญ์

ความเป็นมาของพิธีฮัจญ์ เริ่มจากความศรัทธาของศาสนาดาบรอฮีมที่ปฏิบัติตามคำสั่งของพระเจ้า เริ่มต้นจากให้ไปอยู่ในดินแดนที่แห้งแล้ง (อิมาม อิบน์กะษีร, 2553) แล้วทิ้งลูกกับภรรยาไว้ ไม่มีอาหาร ไม่มีน้ำ จากนั้นให้น้ำซัมซัม แล้วให้น้ำลูกชาย (นบีอิสมาอีล) ไปเชือด (เพื่อทดสอบแรงศรัทธา) จนถึงการขบไล่ ขว้างปาหินใส่มารร้ายที่มาขัดขวาง การเชือดลูก (อิกบาร ซาห์ นะญิบอะบาดี, 2555) เรื่องราวทั้งหมดจึงเป็นที่มาของขั้นตอนต่างๆ ของการประกอบพิธีฮัจญ์ ณ ตำแหน่งที่ได้สร้างบ้านหลังแรก (ชาซุดดิน และมัด, 2551) บ้านของพระเจ้าเรียกว่า “บัยตุลลอฮ์” นั้น มุสลิมทั่วโลกได้ปฏิบัติตาม เดินทางไปรวมตัวกันจากทั่วโลกปีละ 1 ครั้ง จำนวนมากถึง 3 ล้านคน (และศาสนสถานนี้จะขยายให้รองรับ ประชาชาติมุสลิมให้ได้ถึง 5 - 7 ล้านคนต่อปี ในอนาคต) เป็นการประชุมประชาชาติมุสลิมในรอบปีที่แสดงถึงความศรัทธาต่อพระเจ้าอย่างแรงกล้าและบริสุทธิ์ใจ

ผลที่ได้รับ คือ ฮัจญ์มัรรูร ที่พระเจ้าทรงตอบแทนให้กับมวลมุสลิมที่ไปประกอบพิธีฮัจญ์ด้วยความบริสุทธิ์ ทุกคนจะประสบกับบททดสอบความศรัทธาที่แตกต่างกันไป สิ่งหนึ่งที่ช่วยเพิ่มให้การประกอบพิธีฮัจญ์มีความสมบูรณ์ ครบถ้วน คือ สถานที่ที่เป็นหัวใจของการประกอบพิธีฮัจญ์ ถือเป็นศูนย์กลางของโลกและจักรวาลนั้นคือ บัยตุลลอฮ์ ในมัสยิดฮารอม

รูปที่ 1 แสดงขั้นตอนของพิธีฮัจญ์ (วอญิบ - รุกน) (กรมการศาสนา, 2552)

(ฮุเซ็น อะห์หมัด ซีรอญีร์ซ, 2551)

ที่มา: ผู้วิจัย (2560)

- ลำดับขั้นตอนของพิธีฮัจย์เรียงตามรูกุนและวาฮิบฮัจย์
1. เริ่มต้นด้วยเอียะฮ์รอม คือ ตั้งเจตนาเข้าสู่พิธีฮัจย์ (รูกุน) จากสถานที่ที่กำหนด (วาฮิบ)
 2. ไปปรากฏตัว (รูกุน) ที่ทุ่งอะรอฟะฮ์ ภายหลังตะวันตกล้อยของวันที่ 9 (รูกุน)
 3. แรมคินที่มีขตะลิฟะฮ์ ภายหลังเที่ยงคืนของวันที่ 10
 4. ขว้างก้อนหิน 7 ก้อน ที่แอ่งของเสาหิน “ยารอตูลอะกอบะฮ์” ที่มีนา ภายหลังเที่ยงคืนของวันที่ 10 เป็นต้นไปจนถึงตะวันตกของวันที่ 13 (วาฮิบ)
 5. โกนหรือตัดผมที่ศีระฮะ (รูกุน) เมื่อได้กระทำมาถึงขั้นตอนนี้ เรียกว่า “ตะฮัลลูล์เอาวัล” แปลว่า การเปลี่ยนเอียะฮ์รอมครั้งที่ 1 ศาสนายอมให้ปฏิบัติข้อห้ามทุกอย่างในขณะที่เอียะฮ์รอม ยกเว้นการร่วมประเวณีอย่างเด็ดขาดเท่านั้น
 6. ตอวาฟ (รูกุน) ให้เดินเวียนทวนเข็มนาฬิกา รอบกะฮ์บะฮ์ 7 รอบ
 7. สะอ์ (รูกุน) ให้เดินไป-มาระหว่างเนินเขาซอฟา ถึงเนินเขามัรวะฮ์ 7 เที้ยวเมื่อได้ตอวาฟและสะอ์รูกุนเรียบร้อยแล้ว เรียกว่า “ตะฮัลลูล์ซานี” แปลว่าการเปลี่ยนเอียะฮ์รอมครั้งที่ 2 เป็นการยกเลิกข้อห้ามทุกอย่างขณะเอียะฮ์รอม
 8. แรมคินที่มีนา 3 คิน (วาฮิบ)
 9. ขว้างก้อนหินที่แอ่งของเสาหินทั้ง 3 ด้าน ในวันที่ 11, 12 และ 13 ด้านละ 7 ก้อน รวม 3 วัน (วาฮิบ) เริ่มใช้เวลาของแต่ละวันตั้งแต่ตะวันตกล้อย และหมดเวลาของทุกวันเมื่อตะวันตกดิน ในวันที่ 13
 10. ตอวาฟอาลา ให้เดินเวียนทวนเข็มนาฬิกา รอบกะฮ์บะฮ์ 7 รอบอีกครั้ง เพื่อเป็นการบอกลาสถานที่เสร็จพิธีฮัจย์

4.3 ศึกษาองค์ประกอบของศาสนสถาน เปรียบเทียบกับมัสยิดฮารอม

- องค์ประกอบของศาสนสถานหรือมัสยิด มีดังนี้ (อาดิศร์ อิดริส รัชมณี, 2543)
1. โถงละหมาด (Prayer hall) จะเรียงแถวหันหน้าไปทิศทางเดียวกัน โดยมีตำแหน่งบอกทิศที่เรียกว่า มิห์รอบ (Mihrab) อยู่ด้านหน้านั้นหมายถึงทิศกิบลัต (Qibla) ซึ่งเป็นทิศทางมุ่งสู่มหานครมักกะฮ์
 2. มิห์รอบ (Mihrab) เป็นตำแหน่งบอกทิศ อยู่ชัฏผนังด้านหนึ่ง ตกแต่งประดับประดาสวยงาม เพื่อเน้นให้รู้ทิศทางกิบลัต (Qibla)
 3. มิมบาร (Minbar) แท่นเทศน์ธรรมาสน์ มีลักษณะเป็นแท่นยกพื้นให้สูงเพื่อให้มองเห็นในระยะไกล
 4. มักซุรอ (Maqsura) เป็นฉากไม้หรือโลหะทำเป็นลวดลายใช้กันพื้นที่หน้ามิห์รอบ
 5. หอกระจายเสียง (Dikka) ส่งเสียงให้สัญญาณต่อจากอิหม่าม เพื่อให้คนที่อยู่ด้านหลังสามารถได้ยินสัญญาณและละหมาดพร้อมกันทั้งหมด
 6. ลานอเนกประสงค์ (Multipurpose area) ที่รองรับคนเข้าออกจากโถงละหมาดทั้งในเวลาปกติและวันสำคัญ
 7. ที่อาบน้ำละหมาด (Ablution Area) ก่อนการละหมาด อิสลามกำหนดให้มีการอาบน้ำละหมาดซึ่งเป็นการทำความสะอาดด้วยการเช็ดถูส่วนต่างๆ ของร่างกาย
 8. หออะซาน (Minaret) หออะซานเป็นสถานที่สำหรับให้ผู้ประกาศเวลาละหมาด (มูอัซซิน)
 9. ซุ้มประตูทางเข้า (Portal) กำหนดขอบเขตของมัสยิดเพื่อแยกภายในที่สงบออกจากสิ่งรบกวนภายนอก
- มัสยิดฮารอม มีองค์ประกอบที่แตกต่างจากข้างต้น คือ มีบัยตุลลอฮ์ หรือวิหารกะฮ์บะฮ์ ที่ยึดเป็นหลักและศูนย์กลางของการกำหนดทิศทางละหมาด การละหมาดที่นี้จึงเป็นวงรัศมี โดยรอบวิหารกะฮ์บะฮ์ สำหรับประเทศไทยกำหนดเป็นทิศตะวันตก หรือเรียกว่า ทิศกิบลัต (Qibla) พื้นที่ของมัสยิดฮารอมที่มีไว้รองรับคนละหมาดโดยรวมชั้นใต้ดิน ชั้นที่หนึ่ง ชั้นที่สอง ดาดฟ้า และลานรอบอาคารมัสยิด เฉพาะพื้นที่ภายในประมาณ 356,800 ตารางเมตรปรับพื้นที่เพิ่มเติมได้ถึง 820,000 คน (Hayes, 2017) ในช่วงประกอบพิธีฮัจย์ และ 10 คินสุดท้ายของเดือนรอมฎอน จะรองรับผู้ประกอบพิธีได้จำนวนล้านกว่าคน

4.4 เก็บข้อมูลภาคสนามโดยใช้การสังเกตการณ์ แบบสอบถามและสัมภาษณ์ โดยแบ่งเป็น

1. กลุ่มผู้ไปประกอบพิธีฮัจย์
2. กลุ่มผู้ประกอบการกิจการฮัจย์
3. กลุ่มเจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้ทรงคุณวุฒิ

4.5 วิเคราะห์ข้อมูลและอภิปรายข้อมูล

4.6 สรุปผลที่ได้จากการวิเคราะห์ เสนอแนะปัจจัยต่าง ๆ

ประโยชน์ของงานวิจัยนี้

1. ทราบถึงองค์ประกอบของอาคารศาสนสถานทั่วไป และมีสยิดฮารอม
2. เป็นข้อมูลในการศึกษาปัจจัยบุคคลกับพฤติกรรมค้นหาเส้นทาง ภายในมัสยิดฮารอมในการประกอบพิธีฮัจย์ของมุสลิมในประเทศไทย
3. การรับรู้ในสภาพแวดล้อมในมัสยิดฮารอม เป็นผลเพื่อไม่ให้หลงทาง
4. เป็นข้อมูลเบื้องต้นสำหรับผู้ที่จะประสงค์จะไปประกอบพิธีฮัจย์ เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในพิธีฮัจย์ยิ่งขึ้น

ข้อจำกัดในการวิจัย

ศึกษาข้อมูลจากผู้ที่เคยไปประกอบพิธีฮัจย์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2551-2558 (ฮ.ศ. 1429-1436) ในมัสยิดฮารอม นครมักกะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ซึ่งมีการก่อสร้าง ต่อเติม และขยายพื้นที่อาคาร ตลอดเวลาทุกปี เพื่อรองรับประชาชาติมุสลิมที่เพิ่มขึ้น

จากกลุ่มประชากรมุสลิม (มลายู เปอร์เซีย ปาทาน ยูนานและจาม) ในประเทศไทย (บันทึก สมะฮุน และคณะ, 2551) แยกเป็นภาคดังนี้

- กรุงเทพฯ	- หลายเขตและชุมชน
- ภาคเหนือ	- เชียงใหม่ เชียงราย แม่ฮ่องสอน
- ภาคกลางรวมปริมณฑล	- อยุธยา สมุทรปราการ ปทุมธานี นนทบุรี
- ตะวันออก	- นครนายก ระยอง ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ตรัง
- ภาคใต้	- สงขลา ยะลา ปัตตานี นราธิวาส สตูล ตรัง พัทลุง ประจวบคีรีขันธ์ นครศรีธรรมราช
- ภาคอีสาน	- ขอนแก่น นครราชสีมา บุรีรัมย์

กลุ่มประชากรมุสลิมในภาคใต้ มีจำนวนมากแต่การเข้าถึงพื้นที่ทำได้ไม่สะดวกนัก แม้จะใช้คนในพื้นที่เอง ก็ได้ข้อมูลไม่สมบูรณ์ ต้องปรับวิธีการเก็บข้อมูลทุกวิธี ช่วงที่ควรจะได้กลับเจอภัยธรรมชาติรุนแรง เป็นเหตุให้ลงพื้นที่เก็บใหม่ถึง 3 ครั้ง ประกอบกับชุดแบบสอบถามที่ถามละเอียดมีจำนวนข้อมาก กลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้สูงอายุเริ่มอ่อนล้า ข้อมูลชุดแบบสอบถามที่ได้จึงไม่ครบถ้วนสมบูรณ์

5. วิธีดำเนินการวิจัย

จากการศึกษาทฤษฎีต่างๆ สามารถนำมาใช้กำหนด กรอบในการวิเคราะห์ เพื่อต้องการที่จะออกแบบเครื่องมือ ที่สอดคล้องต่อทฤษฎีดังกล่าว ได้ทดสอบเครื่องมือ ด้วยการร่างแบบสอบถามจากวัตถุประสงค์และคำถามในการวิจัย เป็นโครงสร้างหลักของคำถามที่ต้องการหา แยกเป็นข้อๆ เพื่อให้ครอบคลุมตามความต้องการ ข้างต้นมากที่สุด จากนั้นจึงนำไปทดสอบเครื่องมือ เพื่อเป็นการวิจัยนำร่อง (Pilot Study) ก่อนโดยใช้เครื่องมือดังนี้

1. สังเกตการณ์
2. สัมภาษณ์
3. แบบสอบถาม

จากนั้นนำเครื่องมือทั้ง 3 อย่าง ไปพัฒนาปรับปรุง แก้ไขให้ได้ตามวัตถุประสงค์งานวิจัยมากที่สุด โดยลำดับขั้นตอนดังนี้

5.1 วิจัยนำร่อง (Pilot Study) เพื่อทดสอบเครื่องมือ ดังนี้

1. สังเกตการณ์ ณ สถานที่ทำวิจัย คือ ผู้วิจัยไปที่มีสยิดฮารอม เมืองมักกะฮ์ ประเทศ ซาอุดีอาระเบีย ในกลุ่มเพื่อนๆ ที่ร่วมเดินทางได้สังเกตเรื่องการใช้พื้นที่ของการปฏิบัติศาสนกิจ การแบ่งพื้นที่ ชาย-หญิง และพฤติกรรมของมุสลิมที่ปฏิบัติศาสนกิจประจำวัน กับพฤติกรรมของมุสลิมที่ประกอบพิธีฮัจย์ ในเวลาที่ถูกกำหนด และมีพื้นที่จำกัดกับจำนวนประชากรมากที่สุด ในแต่ละวันที่เริ่มเดินทางออกจากที่พัก จนจบภารกิจของศาสนกิจแล้วกลับ จำนวนเพื่อนร่วมทีมจะขาดหายไปแล้วก็มาเจอ ครบจำนวนอีกในที่พัก สาเหตุเบื้องต้นจากการสังเกตคือขนาดอาคารสถานที่ที่ใหญ่มากๆ มีพื้นที่ซับซ้อนและจำนวนประชากรมาก ที่แต่งกายเหมือนๆ กัน

2. สัมภาษณ์ โดยทดสอบแบบสุ่มตัวอย่างในลักษณะการพูดคุย เก็บข้อมูลแบบกันเองกับผู้ประกอบพิธีฮัจย์ ผู้ประกอบกิจการฮัจย์ และเจ้าหน้าที่ภาคสนาม - กับผู้ทรงคุณวุฒิ

3. แบบสอบถาม ทดสอบกับบุคคลทั่วไปเพื่อปรับ ประโยคที่จะสื่อความหมายกับคนทุกระดับทุกอาชีพรวมถึงเกษตรกรมุสลิม (จรัล มะลูลีม, 2547) และทุกภูมิภาคของประเทศ

จากข้อมูลดังกล่าวได้นำไปออกแบบและปรับเครื่องมือที่จะใช้ในการวิจัยต่อไป

5.2 การออกแบบการวิจัย

5.2.1 การสังเกตการณ์ ในมัสยิดฮารอม แต่ละคนมีพฤติกรรมแตกต่างกัน กลุ่ม อายุ เชื้อชาติ ความศรัทธา ผู้ทำวิจัยได้ไปประกอบพิธีฮัจย์ในปี พ.ศ. 2554 (ฮศ. 1432) เห็นสภาพภายในมัสยิดมีขนาดที่ใหญ่มาก รูปแบบการออกแบบเป็นแบบออตโตมาน ลักษณะเดียวกับสถาปัตยกรรมโรมันยุครุ่งเรือง ฉะนั้นเราจะเห็นลักษณะโครงสร้างเป็นโดมอาร์ค รับน้ำหนักทั้งหมดจากที่เคยดูผู้ประกอบพิธีฮัจย์ได้เพิ่มเป็นจำนวนพันคน หมื่นคน แสนคนและหลักล้านคน ในปัจจุบันทุกคนที่เข้ามาปฏิบัติศาสนกิจภายในมัสยิดฮารอม จะรู้สึกเหมือนกันว่าใหญ่โตกว้างขวางมากๆ และมีสภาพแวดล้อมที่เหมือนๆ กันหมด ตั้งแต่ทางเข้าสู่พื้นที่ภายใน มีเฉพาะวิหารกะหะบะฮ์ หรือบัยตุลลอฮ์เท่านั้นที่แตกต่าง ด้วยรูปทรงคือเป็นทรงลูกบาศก์ซึ่งมีมุมและด้านที่แตกต่างทำให้เป็นจุดสังเกตได้

ทางสัญจรที่ใช้ภายในอาคารมีทั้งบันไดธรรมดา บันไดเลื่อนและลิฟต์ เมื่อใช้อุปกรณ์อาคารดังกล่าวจากชั้นหนึ่งไปอีกชั้นหนึ่งจะไม่แตกต่าง แต่จะทำให้รู้สึกว่า ไรทิศทางแล้วก็ค้นหาทิศทางเอง ซึ่งจะเริ่มรู้สึกเหมือนๆ กันนั้นเริ่มเหมือนกันไปเรื่อยๆ ถ้าไม่มีหลักในการจำและค้นหาแล้ว ก็จะทำให้หลงจริงๆ และเมื่อต้องการเข้าห้องน้ำต้องออกจากอาคารมัสยิดไปเลย เพื่อเข้าห้องน้ำและอาบน้ำจะหมดใหม่ สถานการณ์เช่นนี้เป็นตัวชี้วัดระดับการหลงทางได้เป็นอย่างดี

ในปี พ.ศ. 2559 (ฮศ. 1438) ผู้วิจัยมีโอกาสไปประกอบพิธีฮัจย์อีกครั้ง นับจากทำพิธีฮัจย์ห่างกันประมาณ 5 ปี มัสยิดฮารอมได้เปลี่ยนแปลงปรับปรุงและขยายพื้นที่เพิ่มเติมอีกมาก ยิ่งทำให้ผู้ประกอบพิธีฮัจย์ต้องเสี่ยงต่อการหลงทางมากขึ้นด้วย ด้วยเหตุปัจจัยต่างๆ โดยเฉพาะการก่อสร้างที่ปรับทิศทางเดินตลอดเวลา ขาไปเดินเส้นทางหนึ่งแต่พอขากลับทิศทางเดินถูกปรับต้องเดินอีกทิศทางหนึ่ง เป็นเรื่องที่ทำหายและเป็นบททดสอบของผู้ศรัทธาอย่างมาก

5.2.2 การสัมภาษณ์ ใช้กลุ่มตัวอย่างที่แบ่งไว้ 3 กลุ่ม 1) ผู้ประกอบพิธีฮัจย์ 2) ผู้ประกอบการกิจการฮัจย์ 3) เจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้ทรงคุณวุฒิ

5.2.3 แบบสอบถาม

แบบสอบถาม ใช้กลุ่มตัวอย่างของผู้ที่เกี่ยวข้องกับพิธีฮัจย์ โดยแยกเป็น 3 กลุ่ม กำหนดโครงสร้างคำถามคล้ายกัน ดังที่กล่าวข้างต้น

- ผู้ประกอบพิธีฮัจย์ ใช้โครงสร้างคำถามครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย
- ผู้ประกอบการกิจการฮัจย์ ใช้โครงสร้างคำถามครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย
- เจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้ทรงคุณวุฒิ ใช้โครงสร้างคำถามครบถ้วน ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยมี

คำถามปลายเปิดเพื่อเป็นการประมวลประสบการณ์ และมองปัญหาจากมุมกว้างได้อย่างครอบคลุม

5.3 การเลือกประชากร กลุ่มตัวอย่าง การรวบรวมข้อมูล

ประชากร เนื่องจากจำนวนผู้เดินทาง ไปประกอบพิธีฮัจย์ที่ประเทศไทยได้รับโควตาจำนวน 13,000 คน ตามข้อตกลงของ OIC. (กรมเอเชียใต้ ตะวันออกกลางและแอฟริกา ม.ป.ป.) ต่อปี ทำให้จำนวนประชากร เป็นกลุ่มที่เคยมียุโรปประกอบพิธีฮัจย์มาแล้ว รวมกับผู้ประกอบการและผู้ทรงคุณวุฒิทั่วประเทศ แยกตามภูมิภาคต่างๆ มีจำนวนมาก กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ ฮัจย์และฮัจยะห์ (ผู้ที่ประกอบพิธีฮัจย์แล้วแบ่งสัดส่วนทั่วประเทศ) ขนาดกลุ่มตัวอย่าง ผู้วิจัยใช้สูตรสำเร็จรูปของ ทาโร ยามาเน (Taro Yamane) เป็นตารางที่ใช้หาขนาดของกลุ่มตัวอย่างเพื่อประมาณค่าสัดส่วนของประชากร โดยคาดว่าสัดส่วนของลักษณะที่สนใจในประชากรเท่ากับ 0.5 และระดับความเชื่อมั่น 95% แล้วเลือกบรรทัดสุดท้ายที่ค่า ∞ ได้เท่ากับ 400 ชุด จึงใช้แบบสอบถาม 500 ชุด เพื่อความคาดเคลื่อนที่อาจเสียหายและแบบสอบถาม ได้คืนมาไม่ครบ แล้วจึงแบ่งสัดส่วนและกำหนดกลุ่มของผู้ประกอบพิธีฮัจย์ตามภูมิภาค ดังตารางที่ 1.2

ตารางที่ 1.2 แสดงการกำหนดกลุ่มที่จะเก็บข้อมูล

พื้นที่ส่วนต่าง ๆ	จำนวน แบบสอบถาม	ผู้ประกอบพิธีฮัจย์	ผู้ประกอบการ ฮัจย์	เจ้าหน้าที่ / ผู้ทรงคุณวุฒิ
ภาคเหนือ	70	60	5	5
ภาคอีสาน	20	18	1	1
ภาคตะวันออก	30	25	2	3
ภาคกลาง/ปริมณฑล	80	70	5	6
กรุงเทพมหานคร	150	130	10	10
ภาคใต้	150	130	10	10
รวม	500	433	33	35

ที่มา: ผู้วิจัย (2560)

5.4 การรวบรวมข้อมูล

การจัดการให้ได้รับข้อมูลจากทั่วประเทศตามภูมิภาคต่างๆ ใช้หลายวิธี เพื่อลดความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้นได้จากการกรอกแบบสอบถาม แบบทำเองโดยไม่ถึงมือกลุ่มตัวอย่างที่ต้องการจริง เลือกใช้หลายๆ วิธี ดังนี้

1. เก็บข้อมูลตัวอย่างที่สนามบินสุวรรณภูมิ ด้วยตัวผู้วิจัยเอง ทำให้ได้หลายภูมิภาคตามตารางบิน เช่น ผู้ประกอบการกิจการฮัจย์บริษัทตานากะรุปี เดินทาง 3 เที่ยวบิน เที่ยวบินที่ 1-2 เป็นสุญยาดในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล และเที่ยวที่ 3 จะเป็นสุญยาดเฉพาะภาคใต้ จะมีญาติพี่น้องที่ตามไปส่ง จะเป็นกลุ่มตัวอย่างที่เก็บข้อมูล

2. เก็บข้อมูลตัวอย่างตามภูมิภาคและจังหวัดต่างๆ ของนักศึกษาในชมรมมุสลิม สจล. ที่ผู้วิจัยเป็นที่ปรึกษาชมรม และได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีเพราะนักศึกษาที่มีความเข้าใจที่จะให้ได้ข้อมูล มีการเตรียมและฝึกให้เป็นผู้ช่วยเก็บข้อมูล ถึงแม้ยังไม่ได้ไปประกอบพิธีฮัจย์ก็ตาม

3. เก็บข้อมูลตัวอย่างโดยทางไปรษณีย์ ได้รับความร่วมมือจากผู้ประกอบการฮัจย์ จากบริษัทตานากูรูปูลัน เซ็นเตอร์ เอสทีอาร์เบียน บางกอกฮัจย์ ซึ่งได้จัดทำทำเนียบรุ่นที่มีที่อยู่ติดต่อได้โดยตรง เมื่อจัดส่งทางไปรษณีย์แล้วก็ใช้ข้อมูลที่มีหมายเลขโทรศัพท์เพื่อติดตามเก็บข้อมูลและให้สอบถามเพิ่มเติมอีก

4. เก็บข้อมูลด้วยการส่งจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ (Email) ไปให้กลุ่มตัวอย่างหลายท่าน แล้วกลุ่มตัวอย่างเหล่านั้นตอบแบบสอบถามกลับมาทางจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ (Email)

5. เก็บข้อมูลตัวอย่างโดยลงพื้นที่ภาคสนามด้วยตัวผู้วิจัยเอง ดังนี้

- ภาคใต้ลงพื้นที่ที่จังหวัดยะลา (อำเภอเมือง อำเภอกรงปินัง อำเภอรามัน) จังหวัดปัตตานี (อำเภอเมือง ปัตตานี)

- ภาคเหนือลงพื้นที่ที่จังหวัดเชียงใหม่ (อำเภอเมือง) จังหวัดเชียงราย (อำเภอแม่สาย)

- ภาคอีสานลงพื้นที่ที่จังหวัดขอนแก่น (ตำบลพระลับ อำเภอเมือง)

- กรุงเทพมหานครลงพื้นที่เขตต่างๆ (เขตชั้นในมี ธนบุรี ยานนาวา บางกอกน้อย บางกอกใหญ่ คลองสาน ดินแดง บางคอแหลม วัฒนา เขตชั้นกลางมี บางกะปิ ราชบุรีบูรณะ บางพลัด บึงกุ่ม ประเวศ สวนหลวง ลาดพร้าว คันนายาว สะพานสูง วังทองหลาง ทุ่งครุ และเขตชั้นนอกมี หนองจอก มีนบุรี ลาดกระบัง สามวา)

ทั้ง 4 ภาค พื้นที่ดังกล่าวข้างต้น จะมีผู้ช่วยวิจัยติดตามไปด้วยซึ่งเป็นคนในพื้นที่ อาจเป็นญาติ เป็นเพื่อน และลูกศิษย์ เมื่อติดตามไปทุกครั้งจะวิธีเก็บข้อมูลจนเข้าใจบริบทที่ต้องการ อีก 2 พื้นที่ที่ไม่ได้กล่าวคือพื้นที่ภาคกลาง-ปริมณฑล และภาคตะวันออก ใช้วิธีเก็บข้อมูลโดยส่งทางไปรษณีย์ ให้ญาติพี่น้องที่เคยไปประกอบพิธีฮัจย์แล้วเก็บข้อมูล และให้นักศึกษาชมรมมุสลิม สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง ช่วยเก็บข้อมูล

การจัดการเก็บรวบรวมข้อมูลที่ใช้จึงมั่นใจว่าจะช่วยลดความเสี่ยงของข้อมูลเป็นอย่างมากจนครบตามที่กำหนด นับรวมแล้วได้คืนมา 433 ชุด

รายชื่อผู้ประกอบการฮัจย์ที่ให้ความร่วมมือ

1. บริษัทตานา กรุ๊ป (อาจารย์ภักดี มะแอ)
2. บริษัทสุลตัน เซ็นเตอร์ จำกัด (แซะฮ์อัब्ดุลลาเตป สุขถาวร)
3. หจก. อิบน์อัฟฟาน (นายอิสมาแอล สามะ)
4. หจก. เอส. ที. อาร์เบียน กรุ๊ป (ผู้ช่วยแซะฮ์สมาน)
5. หจก. ซารีฟ 1400 (ไทยแลนด์) จำกัด
6. หจก. เอช. เอ็ม. แอนด์ซัน (นายสมมิตร สะยิปู)
7. หจก. ดีเจริญ ฮัจย์ (นายสมชาย ดีเจริญ)
8. หจก. บางกอก ฮัจย์แอนด์ทราเวล (นายเศรษฐา สกุดดี)
9. หจก. ฮีตยาห์ทัวร์ (นายรอยาลี โสะ)

เจ้าหน้าที่ของรัฐและผู้ทรงคุณวุฒิ

1. ดร. นิรันดร์ พันทรกิจ	อาจารย์	(ราชการ)
2. ดร. วิศรุต เลาะวี้	กรรมการอิสลามประจำกรุงเทพมหานคร	(ราชการ)
	ฝ่ายพัฒนาบุคลากร	
3. คุณไพโรจน์ บิรสุทธิ์	นายช่างโยธา	(นอกราชการ)

4. คุณอนุชา ะระห์	ผู้อำนวยการกองส่งเสริมกิจการฮัจย์	(กรมศาสนา)
5. คุณวาสนา เพ็งสะและ	นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	(กรมศาสนา)
6. คุณพีรพล อาแว	นักวิชาการศาสนาชำนาญการ	(กรมศาสนา)
7. อ. อรุณ บุญชม	ประธานกรรมการอิสลามประจำกรุงเทพมหานคร	(ศาสนา)
8. อ. การุณ บุญมั่น	ผู้เชี่ยวชาญภาษาอาหรับ	(ศาสนา)
9. ดร. สุชาติ เศรษฐมาลี	ผู้ทรงคุณวุฒิภาคเหนือ	(ศาสนา)
10. นายมานิต ทองแสง	กรรมการอิสลามประจำกรุงเทพมหานคร ฝ่ายกิจการมัสยิด	(ศาสนา)
11. นายบัญญัติ เงินยวง	กงสุลฮัจย์	(ศาสนา)
12. อ. มานักร ป้อมขุนพรหม	กรรมการอิสลามประจำกรุงเทพมหานคร ฝ่ายประชาสัมพันธ์	(ศาสนา)
13. นายอารี วงศ์บุญเกิด	รองประธานกรรมการอิสลามประจำ กรุงเทพมหานคร ฝ่ายนิติกรรม	(ศาสนา)
14. นายอรุณ บุญมาเลิศ	รองประธานกรรมการอิสลามประจำ กรุงเทพมหานคร	(ศาสนา)
15. นายแวญโซะ สามะอาลี	ประธานสภาวัฒนธรรม จังหวัดปัตตานี	(ศาสนา)

6. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ (Quantitative Methodology) ข้อมูลจากแบบสอบถามที่รวบรวมได้จะนำมาวิเคราะห์ทางสถิติด้วยวิธีการเชิงพรรณนาและสถิติเชิงอนุมาน โดยสถิติเชิงพรรณนาจะบรรยาย ลักษณะโดยรวมของข้อมูลเป็นค่าร้อยละ (%) ค่าเฉลี่ย ส่วนสถิติเชิงอนุมานนั้น จะเป็นการศึกษาหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร คุณภาพ ในลักษณะเพศ อายุ ระดับการศึกษา รายได้ ปีที่ไปประกอบพิธีฮัจย์กับตัวแปรตาม คือ ระดับของการหลงทาง โดยใช้สถิติวิเคราะห์แบบไค-สแควร์ (Chi-Square) แยกวิธีการตามลักษณะการตอบแบบสอบถาม ดังตารางที่ 1.3

ตารางที่ 1.3 แสดงลักษณะการตอบแบบสอบถาม

ลักษณะการตอบแบบสอบถาม	จำนวน (คน)	ร้อยละ
ทางจดหมาย	36	8.3
ให้นักศึกษาเป็นผู้ดำเนินการ	91	21
ผู้วิจัยเก็บภาคสนามด้วยตนเอง	253	58.4
ผู้วิจัยเก็บที่สนามบิน	53	12.2
รวม	433	100

ที่มา: ผู้วิจัย (2560)

6.1 การอภิปรายผล

อาคารมัสยิดขยายพื้นที่ตลอดเวลา เปรียบเสมือนอาคารที่มีชีวิตพร้อมที่จะขยับ เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง เป็นความรู้สึของผู้เข้าใช้อาคาร ในขณะที่จำนวนประชากรชาติมุสลิมเพิ่มมากขึ้นนั้น ศาสนาได้สอนให้ทุกคนปฏิบัติ ตามข้อกำหนดใช้ และศาสนาได้สอนให้ทุกคนปฏิบัติ ตามข้อกำหนดห้าม ผู้ที่มีความศรัทธา ในระดับที่สูงแล้วจะทราบดีว่าเป็นบททดสอบ

ที่พระผู้เป็นเจ้าประสงค์จะใช้กับผู้ที่อวดดีทะนงตัวหรือไม่ขึ้นอยู่กับใจของผู้คนที่คิดอะไร จะทำอะไร พระองค์ทรงรอบรู้และทรงได้ยิน แม้จะคิดอยู่ในใจก็ตามงาน วิจัยนี้จึงศึกษาพฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจของพิธีฮัจย์ให้ได้ปัจจัยบุคคลกับพฤติกรรมค้นหาเส้นทางภายในมัสยิดฮารอม ซึ่งได้วิเคราะห์ข้อมูลทั้งหมด ตามที่ได้กำหนดในวัตถุประสงค์ จากกลุ่มตัวอย่างที่ได้รับความร่วมมือตอบแบบสอบถามจำนวน 433 ชุดคิดเป็น 100% นั้น ข้อมูลที่ขยายความที่น่าสนใจและน่าเชื่อถือโดยแบ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ 3.5% ผู้ประกอบการกิจการฮัจย์ 4.8% และบุคคลทั่วไปที่ไปประกอบพิธีฮัจย์ 91.7% โดยใช้วิธีการเก็บข้อมูลส่งแบบสอบถามทางไปรษณีย์ให้นักศึกษามุสลิมกลับไปที่มีภูมิลำเนา และลงภาคสนามที่สนามบินสุวรรณภูมิกับลงพื้นที่ตามภูมิภาคทั่วประเทศ กลุ่มที่ตอบเป็นเพศชายมากกว่ารวมๆ กันที่ตอบอยู่ในกลุ่มอายุ 21-60 ปีมากที่สุดถึง 70% กับอายุ 61 ขึ้นไป 29.3% นั้น เป็นการบ่งบอกว่า ประชากรมุสลิมในประเทศไทยคิดต่าง จากกลุ่มประชากรมุสลิมในประเทศอื่นๆ โดยเฉพาะในอาเซียนด้วยกัน ยังมีข้อมูลอีกบางส่วนที่ได้จากการออกภาคสนาม ประชากรมุสลิมในประเทศไทยส่วนภูมิภาคบางกลุ่ม ยังไม่คิดที่จะไปประกอบพิธีฮัจย์ขณะที่อายุเฉลี่ย 60 ปี (จะมีประมาณ 1 คน ใน 10 คน ที่เก็บข้อมูล ด้วยเหตุผล คือ การทำมาหากินขณะที่ร่างกายแข็งแรง เมื่อไม่ไหวแล้วจึงจะวางแผนเดินทางไปประกอบพิธีฮัจย์) การวิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ไว้ว่า 1) เพื่อศึกษาพฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจของพิธีฮัจย์ 2) เพื่อเสนอแนะปัจจัยบุคคลกับพฤติกรรมค้นหาเส้นทางภายในมัสยิดฮารอมได้ขยายความจากการวิเคราะห์เพิ่มเติมว่า

1. พฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจ ผู้ประกอบพิธีฮัจย์ เกี่ยวข้องกับการเลือกที่หนึ่ง หรือตำแหน่งเพื่อปฏิบัติศาสนกิจ เมื่อเข้าไปภายในมัสยิดฮารอม จะเลือกพื้นที่สำหรับละหมาดในลานตอวาฟ คือ ให้ใกล้ บัยตุลลอฮ์มากที่สุด ซึ่งต้องใช้ความสามารถเฉพาะตัวกับความตั้งใจจริงที่แน่วแน่ ความยากง่ายอยู่ที่ระยะที่ประชิด หรือแคบใกล้ๆ บัยตุลลอฮ์หรือขอให้ได้อยู่บริเวณลานตอวาฟ หรือบริเวณร่มอาครในตำแหน่งที่มองเห็นบัยตุลลอฮ์ ช่วงเวลาปฏิบัติศาสนกิจ มีผลมากกับจำนวนประชากร คือ

- ทุกคนคิดว่า เวลากลางคืนคนจะน้อย แต่ไม่น้อย เพราะทุกคนคิดเหมือนกัน
- ทุกคนคิดว่า เวลาอาหารมื้อต่างๆ คนจะน้อย แต่ไม่น้อย เพราะทุกคนคิดเหมือนกัน

ฉะนั้นตลอดเวลา จะมีประชากรมุสลิมเต็มพื้นที่โดยรอบลานตอวาฟตลอด ยังเป็นช่วงพิธีฮัจย์ (ตามวันที่กำหนดในปฏิทินคือ วันที่ 9-13 ชุลฮิจญะฮ์ ของทุกปี) จะเกิดเป็นปรากฏการณ์ของกระแสประชากรมุสลิมที่ไหลเวียนทวนเข็มนาฬิกาเหมือนสายน้ำวน โดยไม่ปรากฏที่ว่างเลย การวนรอบบัยตุลลอฮ์ จะเป็นการตอวาฟที่เป็นพิธีการบังคับ (ฟรฎู) ของพิธีฮัจย์หรือเป็นภาคสมัครใจ (สุนัต) ก็ตามข้อปฏิบัติทุกคนรำลึกอยู่เสมอก็คือ ห้ามล้ม ห้ามก้มเก็บสิ่งใดๆ ที่พื้นเด็ดขาดขณะเดินตอวาฟ เหตุการณ์ เช่นนี้ จะเกิดตลอดเวลาจะเกิดทุกวันตามรายละเอียดของขั้นตอน การประกอบพิธีฮัจย์ การปฏิบัติศาสนกิจจึงมีหลายอย่าง หลายพื้นที่ และหลายสถานที่ กล่าวคือ

- การละหมาด ทุกพื้นที่ละหมาดได้ แตกต่างกันได้ผลตอบแทน
- ตอวาฟ เฉพาะลานตอวาฟที่อยู่รอบบัยตุลลอฮ์เท่านั้น
- สะแอ เฉพาะลานสะแอในบริเวณมัสยิดฮารอม จากเนินเขาซอฟา ถึงเนินเขามัรวะฮ์
- ขว้างเสาหิน ภายในอาคารที่สร้างเฉพาะมี 3 ชั้น อยู่นอกพื้นที่มัสยิดฮารอม อีกหลายกิโลเมตร
- วูฎูฟ นอกมัสยิดฮารอม
- เก็บก้อนหิน นอกมัสยิดฮารอม
- ค้างแรมที่มินา นอกมัสยิดฮารอม

2. การเสนอแนะปัจจัยบุคคลกับพฤติกรรมค้นหาเส้นทางภายในมัสยิดฮารอมนั้น ต้องเข้าใจเรื่องพื้นที่ก่อนว่าพื้นที่แออัดจะเป็นพื้นที่ในอาคารมัสยิดฮารอมที่จะถูกล้อมกรอบด้วยตัวสถาปัตยกรรมที่ถูกออกแบบมาในลักษณะอาคารพิเศษและขนาดใหญ่ที่มีทางเข้าถึง 112 ทาง ถ้าขาดการสังเกตมองดูแบบผิวเผินแล้วจะเหมือนๆ กันไปหมด จึงต้องเริ่มที่ทางเข้าทุกครั้งว่าเข้าทางประตูหมายเลขนี้ชื่อนี้ และมีองค์ประกอบขณะนั้นอะไรบ้าง

เมื่อเข้ามาแล้วให้จำทางเข้า โดยหันหลังไปดูประตูทางเข้าอีกครั้งว่ามีหมายเลขนี้ ชื่อนี้ และม็องค์ประกอบ ขณะนั้นอีกครั้ง จากนั้นจะไปปฏิบัติศาสนกิจใดๆ ไปกันกี่คน ใช้เวลากี่นาที กี่ชั่วโมง ไม่ใช่ปัญหา เพราะข้อมูลที่สำคัญถูกบันทึกในความทรงจำแล้ว จากการวิเคราะห์ข้อมูลของผู้ที่หลงทางนั้น จะเกิดจากเหตุผลที่ต้องเข้ามัสยิดฮารอมอย่างรีบร้อน (จากแบบสอบถามข้อที่ 22) เมื่อจะกลับออกจากมัสยิดฮารอม จะเดินหาจุดสังเกตที่ใช้ในการจำ 41.1% ดูจากองค์ประกอบหลักๆ 37.6% ที่จำไม่ได้เลยว่าเดินเข้าประตูไหนยังมี 15.7% แม้ไม่มากนัก ไปรวมกับว่ายังไม่กลับขอรองจนกว่าผู้คนจะเหลือน้อย น่าจะพอจำอะไรได้บ้างอีก 5.5% คิดรวมกันเป็นจำนวนคนแล้วได้ 92 คน (จากจำนวนที่ตอบแบบสอบถาม 433 คน) เป็นจำนวนไม่น้อยที่เสี่ยงต่อการหลงทาง แล้วจะหลงในวันที่เท่าไรของการเข้ามาในมัสยิดฮารอม อ้างอิงจากข้อมูลอีกว่าทุกคนจะมีระดับระวังตัวเองภายใน 1-2 วันต่อมา 3-6 วัน จะเริ่มหลงมีจำนวนถึง 74% คิดเป็น 321 คน (จากจำนวนที่ตอบแบบสอบถาม 433 คน) ใช้เวลากับการหลงช่วงขณะ จนกระทั่งนับเป็นชั่วโมง ที่ตอบมาใช้เวลา 2-6 ชั่วโมง 21.7% คิดเป็น 94 คน ใช้เวลา 1-3 วัน 4.8% คิดเป็น 21 คน กลุ่มคนดังกล่าวควรได้รับการอบรม แนะนำให้รู้จักการสังเกต และจดจำส่วนสาเหตุของการหลงทางมากที่สุด คือ ผลกระทบจากงานก่อสร้างต่อเดิมอาคาร ทำให้เกิดการเปลี่ยนทิศทาง (Direction) เมื่อเข้าไปจำไว้ว่าเป็นประตูหมายเลขที่นี้ ชื่อนี้ แต่พอออกไป ประตูปิด ให้ออกอีกทางซึ่งไกลกว่าเดิม และไม่คุ้นเคย โดยเฉพาะเวลาเข้ามัสยิดฮารอมยังไม่มีมืด แต่ออกจากมัสยิดหลังจากละหมาดอีชา ภายนอกมืดแต่สว่างไสวด้วยแสงไฟ ที่ไม่เหมือนเดิม เป็นสถานการณ์ที่เสี่ยงกับการหลงทางมาก

จึงสรุปว่า การรับรู้ในสภาพแวดล้อมใหม่กับมัสยิดฮารอมนั้น จะต้องเรียบเรียงการเก็บข้อมูลในระบบความจำให้เป็นระบบ เพื่อการเรียกข้อมูลในการจำมาใช้ และต้องตัดการรับข้อมูลแทรก ต้องมีขั้นตอนการฝึกฝน อันเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้มีสติ สมารถขณะนั้นนี้ ไม่ถูกรบกวนจากข้อมูล การรับรู้ใดๆ แล้ว การปฏิบัติศาสนกิจจะจดจ่อมุ่งสู่พระเจ้าองค์เดียว เพื่อผลตอบแทนสูงสุด คือ ฮัจย์มับูร (อรุณ บุญชม, 2526)

7. ข้อเสนอแนะ

จากบทหน้าที่ได้กล่าวถึงสภาพแวดล้อมภายในมัสยิดฮารอมที่ยิ่งใหญ่ มีป้ายสัญลักษณ์หลายชุด ชุดแรกๆ เป็นข้อมูลเก่าไม่ตรงกับสภาพจริงในขณะนั้นและใช้แทนคำซ้ำซ้อน จนทำให้เกิดความสับสนระหว่างป้ายสัญลักษณ์เก่ากับใหม่ เพราะอยู่ในระหว่างงานก่อสร้าง คงต้องรอให้งานก่อสร้างเสร็จสมบูรณ์จริง แล้วมีป้ายสัญลักษณ์ชุดใหม่ล่าสุดที่จะสื่อสารและแทนค่าให้เข้าใจได้ ปัญหาจะลดลงได้หรือไม่ มีปัจจัยเกี่ยวกับจำนวนประชากรที่เข้ามาประกอบศาสนกิจและประกอบพิธีฮัจย์จำนวน 3,000,000 คน ในเวลาเดียวกัน ณ สถานที่เดียวกันและจะเพิ่มมากขึ้นทุกปี ผู้วิจัยได้เคยอยู่ในสถานการณ์นั้นมาแล้ว การตัดสินใจเลือกเพื่อเปลี่ยนแปลงเส้นทางผ่านกระแสดลื่นมวลชนที่ไหลบ่าขณะนั้น จะเลือกเส้นทางนั้นไม่ได้แน่นอน จะต้องเดินไหลตามน้ำไปก่อนแล้วหาทางแก้ปัญหาหาเส้นทางกลับสู่ที่หมายต่อไป จึงขอเสนอเป็นข้อๆ ดังนี้

7.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ทางหน่วยงานราชการ มีเกณฑ์และวิธีช่วยอบรมกับกลุ่มที่เสี่ยงหลงทางอย่างไร จากการวิเคราะห์ข้อมูลและอภิปรายผลการวิจัยแล้วนั้น ทำให้เห็นปัจจัยและปัญหาที่เกิดกับผู้ประสงค์จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจย์ทุกปี ในพื้นที่แบ่งเป็น 6 ส่วน ในงานวิจัย (ภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง กรุงเทพมหานคร ภาคตะวันออก และภาคใต้) นั้น ในส่วนภูมิภาคที่ห่างไกล การเดินทางต้องใช้เวลา การอยู่รวมของประชากรเบาบาง หน่วยงานของรัฐจะต้องมีการจัดการให้กลุ่มเหล่านี้เข้าถึงข้อมูลฮัจย์ได้ง่ายและสะดวกที่สุด ต้องใช้สื่อสารสาธารณะและการปกครองท้องถิ่นที่เป็นองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) หรือองค์กรที่เข้าถึง รวมไปถึงผู้ประกอบการกิจการฮัจย์ด้วย

7.2 ข้อเสนอแนะในระดับปฏิบัติ

จะมีผู้ประกอบการกิจการฮัจย์ที่มีทีมงานโดยเรียกว่าแชนแนลหรือผู้ช่วยแชนแนล ทำหน้าที่ช่วยเหลือผู้ที่ต้องการไปประกอบพิธีฮัจย์ ส่วนใหญ่เป็นคนในพื้นที่ที่คุ้นเคยกัน ยอมรับนับถือและไว้วางใจกัน จะไม่เกิดปัญหา แต่ลักษณะที่บอกต่อกันว่า

บริษัทนี้ แชะฮ์นดีโดยมีนายหน้าเป็นแชะฮ์ยอยหรือผู้ช่วยแชะฮ์ เก็บเงินไปแล้วหายไป ไม่ดำเนินการต่อให้เสร็จจนกระทั่งได้เดินทางไปประกอบพิธีฮัจย์บ้าง และบางรายไม่ได้เดินทางเลย อ้างเหตุผลมากมาย ผลก็คืออยู่ที่ผู้ประกอบพิธีฮัจย์ที่ไม่ได้รับการคุ้มครองจากรัฐ การรวมตัวของผู้ประสงค์จะไปประกอบพิธีฮัจย์ เตรียมตัวไปรวมกันที่มีสยิดหรือที่ทำการใดๆ เป็นเรื่องยาก ฝ่ายผู้ประกอบการกิจการฮัจย์ ต้องจัดที่พักในเมืองเพื่อการอบรมให้ข้อมูลและเตรียมการเดินทางและก็ต้องได้รับความร่วมมือจากผู้ประสงค์จะไปประกอบพิธีฮัจย์ด้วยจึงจะสมบูรณ์

7.3 ข้อเสนอแนะในงานวิจัยครั้งต่อไป

กลุ่มประชากรมุสลิมที่อาศัยอยู่นอกเมือง ชนบทห่างไกลที่ไม่ได้รับความสะดวกจากการคมนาคมและระบบโครงสร้างพื้นฐานที่ภาครัฐจัดให้หรืออาจเข้าไม่ถึงด้วยเหตุผลที่แตกต่างกันไป เช่น สัญญาณโทรศัพท์ไปไม่ถึง ฯลฯ จะมีวิธีใดให้ประชากรกลุ่มนี้เข้าถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีโอกาสค้นคว้า ส่งเสริมให้เกิดแรงผลักดันอีกหลายเรื่อง อาทิ

- ด้านสื่อสาร สื่อมวลชน ประชาสัมพันธ์ นำเสนอเค้าโครงเรื่องเกี่ยวกับการใช้สื่อต่างๆ เพื่อการเข้าใจพิธีฮัจย์ การปฏิบัติศาสนกิจและการใช้เวลาอยู่ที่มีสยิดฮารอม
- ด้านเทคโนโลยี นำเสนอเค้าโครงเรื่องโดยใช้เทคโนโลยีเพื่อการศึกษาค้นคว้าเรื่องพิธีฮัจย์ด้วยอุปกรณ์คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือสมัยใหม่ ฯลฯ
- ด้านมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ นำเสนอเค้าโครงเรื่องฮัจย์ ด้วยวิธีการมากมายที่จะนำเสนอที่เกี่ยวข้องกับพิธีฮัจย์

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2552). **คู่มือการประกอบพิธีฮัจย์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด. กรมเอเชียใต้ ตะวันออกกลางและแอฟริกา. (ม.ป.ป.). **องค์กรความร่วมมืออิสลาม**. เข้าถึงได้จาก: <http://sameaf.mfa.go.th/th/organization/detail.php?ID=206>.
- จรัล มะลูลีม. (2547). **อิสลามศึกษา**. วิทยาลัยการปกครอง.
- จรวยพร แซ่จู้. (2555). **การออกแบบสารสนเทศเพื่อการเดินชมสัตว์ในส่วนวอล์คกิ้ง โซน ของเชียงใหม่ไนซ์ซาฟารี** (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสื่อศิลปะและการออกแบบสื่อ บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่).
- จารึก เชนเจริญ. (2559). **พจนานุกรมอิสลามศึกษา อาหรับ-ไทย**. กรุงเทพฯ: Adison Prees Product.
- ชาซุดดิน และมัด. (2551). **ฮัจย์ อุมเราะห์ กับข้อมูลความรู้เบื้องต้นในการประกอบพิธีฮัจย์ละอุมเราะห์**. กรุงเทพฯ: ร้าน ม. ศิริพาณิชย์.
- บันทิตย์ สะมะฮุน และคณะ. (2551.) **มุสลิมกับการอยู่ร่วมกันในสังคมไทย**. รายงานการวิจัยศูนย์มุสลิมศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มุฮัมมัด อิลยาส อับดุลฆอนี. (2546). **ประวัติศาสตร์นครมักกะฮ์**. (บินยามีน, แปล.). กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสืออิสลาม.
- วิมลสิทธิ์ หรยางกูร และคณะ. (2554). **จิตวิทยาสุขภาพแวดล้อม**. กรุงเทพฯ: บริษัท เจ.บี.พี. เซ็นเตอร์ จำกัด.
- วิริยา ชันธิสิทธิ์. (2554). **ศึกษาการประกอบพิธีฮัจย์ของชาวมุสลิมในประเทศไทย** (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหิดล).
- สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับ. (2541). **พระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน**. (สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับ, แปล.). ศูนย์กษัตริย์พะอัดเพื่อการพิมพ์อัลกุรอานแห่งนครมาดีนะฮ์ ราชอาณาจักร ซาอุดีอาระเบีย.
- สาริมล พงษ์วัฒนาสุข. (2544). **ปัจจัยทางกายภาพที่มีผลต่อการหาทิศทางในภูมิทัศน์ ของมหาวิทยาลัยรามคำแหง** (วิทยานิพนธ์บัณฑิตศึกษา, มหาวิทยาลัยรามคำแหง).

- อัคร ชำห์ นะญิบอะบาดี. (2555). ประวัติศาสตร์อิสลาม. (บรรจง บินกาชัน, แปล.). กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสืออิสลาม.
- อรุณ บุญชม. (2526). อัจยัมบร. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.
- อาดิสร์ อิตริส รัชมนณี. (2543). การศึกษามัสยิดในกรุงเทพฯ ผ่านทางรูปทรง ที่ว่างและการวางผัง. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษมบัณฑิต.
- อิมาม อิบน์กะษีร. (2553). เรื่องราวของบรรดานบี. (บรรจง บินกาชัน, แปล.). กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสืออิสลาม.
- ฮุเซ็น อะห์หมัด ซีรอญีร์. (2551). ประวัติการประกอบพิธีฮัจญ์ของท่านนบีมุฮัมมัด (ซ.ล.). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- Hayes, H. (2017) **The Holy Mosque, Mecca**. Retrieved from: <http://www.sacred-destinations.com/saudi-arabia/mecca-haram-mosque>.